

ІСТОРІЯ ВПРОВАДЖЕННЯ ТРУДОВОГО ПРИНЦИПУ В СЕРЕДНІХ ШКОЛАХ УКРАЇНИ ТА РОСІЇ (КІНЕЦЬ ХІХ — ПОЧАТОК ХХ СТ.)

Оксана ГУР'ЯНОВА (Кіровоград)

У статті здійснено порівняльний аналіз застосування трудового принципу в середніх школах традиційного й реформаторського спрямування. В науковий обіг вперше введено концептуальний фактологічний матеріал про діяльність шкільних таборів праці й відпочинку (трудовах дружин) в Україні в 1915–1916 рр.

In the article it is made the comparative analysis of applying the labour principle in secondary schools of traditional and reformative types. For the first time the conceptual and factual material about the activity of school labour and rest camps (labour units) in Ukraine in 1915–1916 was put into scientific circulation.

Думки про трудову підготовку й трудове виховання дітей висловлювали ще Я.А.Коменський і Й.Г.Песталоцці. Проте лише в поглядах педагогів-реформаторів кінця ХІХ – початку ХХ ст. ці ідеї набули чіткості й логічної переконливості, стали комплексною системою ідей трудової школи (Г.Кершенштейнер, Дж.Дьюї та ін.). Серед вітчизняних педагогів зробили вагомий внесок у розвиток ідей трудової школи К.Д.Ушинський, Я.Ф.Чепіга, С.А.Ананьїн, Г.Е.Жураковський, А.С.Макаренко, В.О.Сухомлинський та ін. Проте специфіка трудового виховання в середніх школах України і Росії на зламі ХІХ і ХХ ст. висвітлена в історико-педагогічній літературі явно

недостатньо, хоча це питання є досить актуальним у плані реформування й розвитку сучасної національної системи освіти.

Справжнім гімном вільній праці була стаття К.Д.Ушинського „Праця в її психічному і виховному значенні”, надрукована 1860 р., у період підготовки реформ Олександра II. Як уважав педагог: „Праця ... є така вільна і погоджена з християнською моральністю діяльність людини, на яку вона наважується з безумовної необхідності її для досягнення тієї чи іншої істинно людської мети в житті” [15, 107]. Він був переконаний у тому, що „без особистої праці людина не може йти вперед”, що „праця – особиста, вільна праця – це й є життя” [15, 108], що „виховання не тільки повинно розвинути розум людини і дати їй певний обсяг відомостей, але повинно запалити в ній жадобу серйозної праці, без якої життя її не може бути ні достойним, ні щасливим” [15, 116]. У той же час педагог надавав перевагу розумовій праці. Він уважав, що школа, „привчаючи вихованця до розумової праці, привчає і долати важкість такої праці і переживати ту насолоду, яку вона дає”, що „розумова праця чи не найважча праця для людини” [15, 119]. І ще: „... Жоден наставник не повинен забувати, що його найголовніший обов’язок полягає у тому, щоб привчати вихованців до розумової праці й що цей обов’язок важливіший, ніж викладання самого предмета [15, 120].

Фізична праця в школі вважалася допоміжною і другорядною, розглядалася К.Д.Ушинським як один з видів активного відпочинку після розумової праці. Він писав: „Відпочинок після розумової праці полягає не в тому, щоб нічого не робити, а в тому, щоб перемінити роботу: праця фізична не тільки приємний, а й корисний відпочинок після праці розумової” [15, 119]. Він наводить приклад німецьких шкіл, де діти у вільний від навчання час „займаються навмисне для того придуманими роботами: господарськими справами, прибиранням класних кімнат, обробітком саду або городу, столярним і токарним майстерством, опрацюванням книжок та ін.” [15, 119].

Проте думки К.Д.Ушинського навіть у такому вигляді значно випередили свій час і ще досить довго сприймалися як ідеальне побажання, котре суттєво розходилося зі шкільною практикою.

Стара школа відзначалася крайньою вимогливістю до учнів, привчала їх до системної й інтенсивної навчальної праці. Проте в ній, як і в тогочасному суспільстві, спостерігався певний антагонізм між фізичною і розумовою працею. Перша призначалася для представників нищих верств суспільства, друга – вищих. У середніх школах мали вчитися діти заможних верств суспільства, тому в них культивувалася інтенсивна розумова навчальна праця й зневага до фізичної праці й тих, хто нею займається.

Абсолютизм монархії не міг творити демократичну школу, офіційна педагогіка не могла не бути авторитарною. То ж стара гімназійна освіта була доведеним до досконалості витвором авторитарної педагогіки з усіма його плюсами й мінусами. Стара гімназія давала своїм вихованцям досить вагому суму знань гуманітарного спрямування, знання класичних і європейських мов, виховувала на кращих зразках всесвітньої та вітчизняної культури, привчала до наполегливої систематичної розумової праці, дисципліни, шанобливого ставлення до влади й догматів релігії.

У той же час комерційна школа не була простою складовою системи тогочасної освіти. У силу низки чинників вона була помітним педагогічним явищем, у ряді випадків – своєрідною альтернативою тогочасній офіційній середній школі. У своїй основі вона мала зовсім інші підвалини, ніж гімназійна ланка освіти. Радянський дослідник К.Парменов зауважував, що “комерційні училища, якщо можна так висловитися, були “вирвані” у царату та правлячого дворянського класу буржуазією, яка вже усвідомила свою силу” [12, 125].

1894 року комерційна освіта Російської імперії перейшла в підпорядкування Міністерства фінансів. 1896 року в його віданні було 8 комерційних навчальних закладів [6, 97]. Ще два комерційних училища було у віданні навчальних закладів імператриці Марії [7, V]. Тож коли 1896 р. Міністерство фінансів ініціювало прийняття Положення про комерційні навчальні заклади, комерційна освіта, незважаючи на свою більш ніж столітню історію, перебувала в зародковому стані.

Гімназії та реальні училища одержували вагомі державні дотації. Але навіть часткового державного фінансування комерційної освіти не передбачалося. Натомість Положення 1896 р. надавало засновникам комерційних училищ, досить велику свободу в частині організації у них навчально-виховного процесу. Згідно із статтею 5 Положення, “устрій, порядок управління, обсяг викладання й розподіл уроків визначається для кожного комерційного навчального закладу особливими статутами, складеними на підставі цього положення з урахуванням місцевих умов” [14]. Пізніше міністерство неодноразово підтверджувало незмінність своєї позиції щодо надання засновникам комерційних училищ широкої свободи дій у визначенні їхнього устрою, порядку управління, розробці навчальних планів і програм, виборі підручників тощо. Усвідомлення можливостей, які надавало Положення 1896 р. й політика Міністерства фінансів (з 1905 р. – Міністерства торгівлі й промисловості, яке було виділено в окреме міністерство з Міністерства фінансів і у відання якого перейшла комерційна освіта) призвело до стрімкого зростання кількості комерційних училищ. За

узагальненими даними, динаміка кількості комерційних училищ (КУ) у Російській імперії була такою [4, 36] :

Рік	1896	1899	1900	1901	1903	1905	1909	1913	1916
Кількість КУ	7	19	26	48	53	68	160	226	260

У розрізі українських губерній (Волинської, Катеринославської, Київської, Подільської, Полтавської, Таврійської, Харківської, Херсонської та Чернігівської) кількість комерційних училищ змінювалася таким чином [4, 37]:

Рік	1896	1902	1903	1905	1910	1913
Кількість КУ	4	11	11	15	51	58

Отже, завдяки громадській ініціативі за двадцять років комерційна освіта пережила бурхливий розвиток і за кількістю училищ вийшла на другу позицію після гімназійної.

Організатори комерційних училищ по різному скористалися наданою їм свободою. У деяких училищах почали спрощувати освіту й знижувати вимоги до знань учнів. Батьки учнів цінували такі училища-крамнички не за реальні знання, а за можливість безпроблемного навчання й одержання пільг, які надавав його власнику документ про середню освіту. Багато училищ не скористалося наданою їм свободою. За зразок для себе вони взяли середні школи Міністерства народної освіти (гімназії та реальні училища), на озброєння – авторитарну педагогіку. За своїм устроєм вони мало чим відрізнялися від інших середніх шкіл.

Але найбільший інтерес являють собою комерційні училища, які сповна скористалися наданою їм свободою не для заробляння грошей, а для громадського добра, педагогічного пошуку, творення авторських шкіл, побудованих на засадах демократії, добра й гуманізму. Подібних училищ в Україні було чимало. Такими новаторськими за духом та організацією навчально-виховної роботи були Київське комерційне училище Л.Володкевич, Єлисаветградське громадське, Катеринославське, Кременчуцьке, Полтавське, ряд інших. Ці училища на початку ХХ ст. стали флагманами вітчизняного педагогічного пошуку, реформаторської педагогіки. Саме ці училища за своїм устроєм та організацією навчально-виховної роботи були реальною альтернативою гімназійної освіти й

авторитарної педагогіки. Саме в таких училищах на чільне місце була поставлена праця й трудове виховання.

Видатний діяч комерційної освіти, київський педагог М.Володкевич не лише виступав проти вербальних методів навчання, але й використання наочності вважав напівзаходом поліпшення навчання. Він писав: “Ідея наочності, як і вербалізм... має на увазі лише функції сприймання учня і ставить за мету головним чином полегшити йому запам’ятовування фактів... Отже, і при наочному навчанні, без сумніву кращому, ніж голий вербалізм, ми не повністю або навіть дуже мало позбуваємося традицій схоластики” [3, 4]. Бурхливі зміни, які відбувалися на межі століть, на думку М.Володкевича, висунули нові вимоги до процесу навчання. “Ми повинні наблизити навчання до життя й, навчаючи, вправляти вихованців у тих же навиках, які необхідні й у життєвій практиці. Потрібно навчити вихованця не тільки знати, але й могли мистецтва не тільки вивчити, але й творити й робити; іншими словами, ми повинні виховати його самодіяльність. У дусі, який сприяє розвитку самодіяльності, повинні бути перероблені методи викладання...; одним же із засобів досягнення цієї мети слугує самостійна практична робота учнів під керівництвом викладача... в усьому, що підлягає вивченню”, – писав М.Володкевич [3, 4 – 5]. Широке впровадження практичних робіт він пояснював також і тим, яке значення для еволюції людини мало знайомство з навколишнім світом способом обмацування, мускульного відчуття. З цього приводу він писав: “Тільки досліджуючи предмет руками, можна створити собі про нього правильне поняття; і тільки склавши собі запас зрозумілих чуттєвих образів і привчившись до конкретного мислення, можна перейти до абстрактного мислення... Звідси вочевидь значення мускульного відчуття для розвитку дитини...” [2, 61]. Саме з цих міркувань “училище відвело провідне значення самодіяльності учнів, яка знаходить своє головне – але не єдине – вираження в їхніх практичних роботах” [18, 8 – 9]. Таким чином, основними дидактичними принципами М.Володкевича були самодіяльність учнів і зв’язок навчання з життям, з працею.

Зіркою першої величини серед педагогів комерційної ланки освіти України був А.Синявський. Протягом тривалого часу він очолював Катеринославське громадське комерційне училище. А.Синявський прагнув розриву з традиціями схоластичної класичної школи не лише з її предметами викладання, але й з методами. Девізом він обрав: “Школа для життя”. Головну мету своєї школи він сформулював так: “Перше завдання школи – надати можливість найповнішого пробудження й гармонійного розвитку душевних сил учня. Повідомлення знань є засобом, а мета – збудження й зміцнення самодіяльності. Знання – сила лише тоді, коли в їхньому набутті

бере активну участь жива особистість учня, його інтерес і любов до справи. Організація навчання повинна бути такою, щоб, спочатку навчити вчитися, самостійно виконувати свою роботу, а далі, активно працюючи, привести до самоосвіти, навчити активно ставитися до занять і самостійно працювати. Навчити працювати найуспішніше науково – завдання викладання у старших класах” [10, 102]. Для пробудження в учнів індивідуальних інтересів і нахилів, в училищі А.Синявського особливого розвитку набули самостійні роботи з навчальних предметів, ручної праці, образотворчого мистецтва, які учні виконували, починаючи з I класу. Ці роботи виконувалися протягом півріччя або року. “Дітям надається повний простір працювати над темою, яка для них є близькою й цікавою. Ставилася лише мета дійсно вільної праці, виконаної з доброго почину самих учнів”, – писав Антон Степанович [10, 71]. Адже, на думку катеринославських педагогів: “Тільки така праця, у якій людина вільно виявляє свою особистість, свої органічні ідеї та прагнення, є дійсно творчою, натхненною працею. І тільки вона здатна розкрити в людині її природні душевні сили, повніше пробудити в людині її особистість. Ця праця, як щось уже закладене в душі людини, як законне прагнення її, завжди супроводжується своєрідним почуттям насолоди, почуттям духовного задоволення розумної особистості, котре усвідомлює і реалізує свої ідеї, свої цілі” [5, 1].

Не пройшло повз увагу А.Синявського й літнє оздоровлення учнів. У лютому 1910 р. в 4 км від Севастополя в місцевості Бельбек-Томак було придбано дачу й землю (1,2 га) з широким пляжем довжиною 90 м [5, 6]. На дачі, починаючи з літа 1910 р., оздоровлювалися по 25 – 30 дітей у три зміни. При відборі дітей на море перевагу надавали молодшим учням і з ослабленим здоров'ям. Д.Дорошенко, який одним з перших відпочивав тут з дітьми, 1910р. писав: “Дача сповна відповідає своєму призначенню, й питання може стояти лише про подальше поліпшення її організації” [5, 13]. Завідуючий дачею Є.Вировий, який очолював Катеринославську “Просвіту” і трагічно загинув у Празі в травні 1945 р. при спробі арештувати його радянськими спецслужбами [17], 1913 р. писав наступне: “Гарне харчування, перебування на свіжому здоровому повітрі в благодатному кримському кліматі, морські купання, розумний відпочинок у поєднанні з поміркованою фізичною працею та розумовими заняттями – взагалі доцільний режим – усе це справляло безпосередній цілющий вплив на здоров'я учнів, які були втомлені після важкого навчального року в антисанітарних умовах нездорового міського життя. У дачників помітно збільшувалася вага тіла, розвивалася грудна клітка, зміцнювалися органи дихання й нервова система” [5, 10]. Розумова праця дачників полягала в підготовці під керівництвом учителя до

переекзаменувань, виконанні канікулярних робіт, читанні, малюванні, веденні нотаток. Фізична праця – це поливання дерев, прибирання території, лагодження спуску до моря тощо [5, 17]. А.Синявський уважав: “Ручній праці в поєднанні з іншими фізичними заняттями повинно бути відведено одне з найважливіших місць серед інших предметів” [10, 109]. Адже “тільки праця – справжній шлях до щастя, обов’язок людини” [10, 110]. Цю істину він прагнув донести до свідомості молодого покоління, а також “дати йому навички в праці не тільки розумовій, але й фізичній, що має значення й педагогічне” [10, 110]. На ручну працю відводилося в училищі по 2 години від старшого підготовчого – до третього класу. В училищі був кабінет ручної праці з відповідним інвентарем. Діти працювали з картоном, деревом, металом, займалися також різбленням. Навесні уроки ручної праці замінювалися роботами в училищному саду. Крім практичної роботи, на уроках праці учням паралельно повідомлялися й певні теоретичні відомості. Фізично ослаблені діти або ж звільнялися від цих занять, або ж виконували посильну їм роботу. Охочі працювати в майстерні чи в саду й у позаурочний час [5, 134]. Примусова фізична праця в училищі не допускалася. Навіть під час літнього оздоровлення в Криму фізична праця не мала обов’язкового характеру [5, 17]. Хоча той, хто не був до неї охочим, повинен був рахуватися з думкою колективу, товаришів.

Олександрівське громадське комерційне училище очолював учень А.Синявського, відомий український флорист і педагог І.Акінфієв. Директор виходив з того, “праця – це закон життя, до неї треба ставитися як до будь-чого, що є обов’язковим і неминучим, тому потрібно привчати дітей до неї змалечку” [1, 21]. В училищі ставилася вимога навчити дітей учитися. Про це у звіті училища читаємо наступне: “Учень повинен навчитися самостійно працювати” [11, 4]. В училищі вважали, що навчальна праця дітей має бути регулярною й системною, але водночас індивідуалізованою. Потрібно враховувати нахили й інтереси учнів. Навчання має бути посильним, цікавим, унаочненим, розвивальним, зв’язаним з життям [1, 21]. Але привчати дітей до праці можна, якщо вони побачать, що й учитель трудиться, “і найперше у цій праці – готуватися до уроку” [1, 21]. Взагалі весь устрій училища мусив триматися на “моральному авторитеті вчителя” [1, 21]. В Олександрівському училищі для диференціації навчання практикували утворення слабших і сильніших паралельних класів. За результатами півріччя учня могли перемістити або в слабкіший “А” клас, або в більш сильний “В” [11, 12].

Ще в Катеринославі І.Акінфієв розробляв методику проведення практичних занять й організації екскурсій з природознавства. Це спрямування дістало свій логічний розвиток в Олександрівську. А ще в училищі було

звернуто увагу на заняття з ручної праці, музики й організацію позакласного читання [1, 25].

Трудовий принцип, поєднання розумової і фізичної праці з виховною метою у другій половині 1910-х рр. почали впроваджувати у свою діяльність і школи Міністерства народної освіти.

У Російській імперії зародився рух, який пізніше був описаний А.Гайдаром і дістав назву тимурівського, а також започатковувалися табори праці й відпочинку, котрі, як нами встановлено, не є новацією радянської педагогіки. Міністерство народної освіти 1915 р. видало розпорядження про організацію трудових дружин з учнів і затвердило основні правила цієї організації. На думку очільників міністерства: „Організація таких дружин з учнів-добровольців не лише середніх, але й інших навчальних закладів, повсюди в імперії могла б надати суттєву підтримку сім'ям тих, кого призвали на військову службу...” [9, 934]. Згідно з правилами до таких дружин на добровільних засадах приймалися хлопці-старшокласники за згодою батьків і керівників шкіл. На принципі добровільності міністерство особливо наголошувало: „Участь вихованців навчальних закладів у трудових дружинах у жодному разі не може мати характер обов'язковий, і тим більше не можуть бути допущені примусові заходи”, – читаємо в одному з наступних циркулярів [16, 1233].

На початку 1916 р. в Одеському навчальному окрузі було підбито підсумки роботи трудових дружин влітку 1915 р. Відмічалася масовість нового руху, трудовий ентузіазм школярів. Було названо кращі дружини, серед яких Олександрійської, Ананьївської, Ізмаїльської, другої Одеської та деяких інших гімназій [8, 221]. Узагальнюючи перший досвід трудових дружин, міністерство писало: „Крім безсумнівної практичної користі для сільського населення, яке потребує зараз трудової допомоги, участь у польових роботах учнівської молоді має для неї, поза сумнівом, велике виховне значення. Осмислена фізична праця учнів на чистому сільському повітрі, у здоровій сільській обстановці, повинна відбитися найкращим чином не лише на фізичному здоров'ї учнів, але й на їхній психіці” [13, 629].

Таким чином, можна зробити висновок, що трудове виховання в середній школі України і Росії наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. стояло на досить високому місці. Дітей привчали багато й наполегливо працювати. Основним видом праці для них була інтенсивна навчальна праця. У той же час кращими педагогами робилася спроба зняття водорозділу між розумовою й фізичною працею, використання фізичної праці й праці як навчального предмета з виховною та розвивальною метою.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Александровское городское коммерческое училище им. статс-секретаря графа С.Ю. Витте. Отчёт о состоянии училища за первое полугодие и программы учебных предметов для приготовительных и первых трёх классов. – Александровск: Изд. Лавута, 1906. – 134 с.
2. Володкевич Н. Задачи педагогической деятельности. О принципах, которые должны быть положены в основу преподавания естествознания в средней школе. – К.: Тип. С.Кульженко, 1905. – 74 с.
3. Володкевич Н. О практических занятиях по естествознанию в средней школе. – М.: Тип. Мос. университета, 1911. – 16 с.
4. Гур'янова О.В. Гімназійна й комерційна освіта – спроба порівняльного аналізу. – Наукові записки. Серія : педагогічні науки. – Кіровоград, 2006. – Вип. 66. – Ч. 1.
5. Екатеринославское коммерческое училище. – Вып. XXVII. – Десятилетие второе (1910 – 1913). Из отчетов. – Екатеринослав, 1913. – 550 с.
6. Краткие сведения о коммерческих учебных заведениях Министерства финансов в 1902 – 1903 учебном году // Техническое образование. – 1903. – №4 – С. 97–118.
7. Материалы по коммерческому образованию. Вып. 1. Коммерческие училища. Съезд директоров и представителей попечительных советов в июне 1901 года в г. С.-Петербурге. – СПб.: Тип. В.Комарова, 1901. – 163с.
8. О полевых работах, исполненных летом 1915г. учащимися учебных заведений Одесского учебного округа // Циркуляр по Одесскому учебному округу. – 1916. – № 4. – С. 221 – 239.
9. Об организации трудовых дружин из учащихся // Циркуляр по Одесскому учебному округу. – 1915. – № 8. – С. 933 – 939.
10. Отчёт о состоянии Екатеринославского коммерческого училища за 1903–04 уч. год. – Екатеринослав: Тип. С. Барановского, 1904. – 607 с.
11. Отчёт о состоянии училища с 1906 – 07 уч. год (второй год существования // Александровское городское коммерческое училище им. статс-секретаря графа С.Ю. Витте). – Александровск: Тип. Б.Штерна, 1907. – 99 с.
12. Парменов К.Я. Химия как учебный предмет в дореволюционной и советской школе. – М.: АНН РСФСР. 1963. – 360 с.
13. По поводу организации трудовых дружин из учащихся добровольцев для оказания семьям призванных на войну помощи в полевых работах // Циркуляр по Одесскому учебному округу. – 1916. – № 6. – С. 629 – 631.
14. Положение о коммерческих учебных заведениях // Полное собрание законов Российской империи. Собрание третье. Том 16. Отделение 1. – СПб., 1899. – С. 282 – 288.
15. Ушинський К.Д. Праця в її психічному і виховному значенні // Вибрані педагогічні твори: В 2 т. – Т. 1. – К.: Рад. шк., 1983. – С. 104 – 120.
16. Циркулярные распоряжения Министерства народного образования // Циркуляр по Одесскому учебному округу. – 1915. – № 9. – С. 1233 – 1234.
17. Чабан Н. Очерки о Праге // Зоря-город. – 2005. – 1 декабря.
18. Частное женское коммерческое училище Л.Н.Володкевич в Киеве: объяснительная записка к экспонатам училища на выставке “Устройство и оборудование школы” в СПб 1912 г. – К.: Тип. Первой артели печатного дела, 1912. – 43 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Гур'янова Оксана Віталіївна – кандидат педагогічних наук, старший викладач кафедри загальнотехнічних дисциплін та методики трудового навчання Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Наукові інтереси: історія, теорія й практика трудового навчання і виховання молоді (XIX – поч. XX ст.).